

ANNA S. CZYŻ* – WARSZAWA

NIEREALIZOWANE WILEŃSKIE ZMÓWIENIE WARSZAWSKIEJ FIRMY „J. SZPETKOWSKI I SPÓŁKA”. DOKUMENT Z ARCHIWUM ANTOKOLSKIEGO

O ważnej roli Warszawy na mapie artystycznej dawnej Rzeczypospolitej nie trzeba nikogo przekonywać. Na ten temat napisano wiele, poruszając także kwestię wpływów warszawskiego środowiska artystycznego na inne ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹. W przypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego były one początkowo niewielkie. Sporadyczne kontakty, ograniczone w zasadzie do twórców pracujących dla dworu królewskiego i magnatów, znaczone pojedynczymi realizacjami, z czasem stały się liczniejsze. Nie przerwał ich także okres zaborów. Co więcej można mówić o intensyfikacji kontaktów w drugiej połowie XIX wieku.² Przyczyn było co najmniej kilka, od zniesienia cła między Królestwem Polskim a Rosją (1850 r.), poprzez rozwój kolei (linia warszawsko-petersburska 1851-1862) i unowocześnienie produkcji artystyczno-rzemieślniczej, a kończąc na poprawiającej się powoli lecz systematycznie sytuacji politycznej w zaborze rosyjskim³. Przykładem związków artystycznych Warszawy i Wilna z około 1900 r. jest list z archiwum klasztoru i kościoła pw. śś. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie, które obecnie znajduje się w Vilniaus Arkivyskupijos Kurija Archyvas⁴.

*Anna Sylwia Czyż – dr historii sztuki, adiunkt w Katedrze Plastyki Nowożytnej Instytutu Historii Sztuki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, e-mail: aniaczyz@poczta.onet.pl

¹ Dość wspomnieć: *Sztuka Warszawy*, red. M. Karpowicz, Warszawa 1986; *Kultura artystyczna Warszawy XVII-XXI w.*, red. Z. Michalczyk, A. Pieńkos, M. Wardzyński, Warszawa 2010.

² Ostatnio zagadnienie to podjął Marcin Zgliński w artykule *Między Warszawą a Wilnem. Produkcja artystów i firm warszawskich w sztuce sakralnej dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX i na pocz. XX w.*, w: *Kultura artystyczna Warszawy*, s. 257-274.

³ Zgliński, *Między Warszawą a Wilnem*, s. 258-259.

⁴ Vilniaus Arkivyskupijos Kurija Archyvas (dalej: VAKA), sygn. f. 1 ap. 6 b. 147, k. 124. Po zakończeniu II wojny światowej archiwum klasztoru i kościoła pw. śś. Piotra i Pawła na Antokolu, obejmujące dokumenty od XVI do 1 tercji XX w., zostało ukryte w tej świątyni. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości, z inicjatywy ówczesnego proboszcza ks. Tautvydasa Aukštikalnisa, było w latach 2001-2002 porządkowane. W 2005 r. przeniesiono je do kurii archidiecezji wileńskiej

Ufundowana w 1668 roku przez Michała Kazimierza Paca (1624-1682), ówczesnego oboźnego litewskiego, przyszłego wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, świątynia przy klasztorze kanoników regularnych laterańskich na Antokolu w Wilnie zajmuje miejsce szczególne w dziejach sztuki polskiej i litewskiej (il. 1). Świątynię wzniesioną i ozdobioną ogromnym nakładem finansowym, nad której kształtem pracowali wybitni artyści z Włoch, podziwiali już współcześni⁵.

Jej piękno stało się także dziedzictwem kolejnych pokoleń kanoników regularnych laterańskich⁶, w tym ostatniego antokolskiego zakonnika ks. Franciszka Zawadzkiego (1829-1915). Po latach służby i wygnania powstańczego, obejmując w 1889 r. parafię świętych Piotra i Pawła „zastał kościół w smutnym stanie, klasztor w jeszcze smutniejszym w większej swej części w obcym ręku”⁷. Zakonnik stanął więc przed koniecznością dokonania niezbędnych remontów. Ważną okazała się przy tym sprawa dwóch ołtarzy u wejścia do prezbiterium.

Pierwotnie w miejscu tym usytuowane były dwa snycerskie ołtarze Chrystusa Ukrzyżowanego i Michała Archaniola ufundowane przez Michała Kazimierza Paca. Z archiwaliów wynika, że były one jednoosiowe i jednokondygnacyjne⁸. Ze względu na osobę hetmana wielkiego litewskiego oraz pobożne fundacje z nimi związane określano je mianem *pacowskie*. Michał Kazimierz Pac przy ołtarzu Chrystusa Ukrzyżowanego ustanowił msze święte sprawowane w jego intencji, a także za dusze czyśćcowe oraz poległych towarzyszy broni. Z kolei ołtarz Michała Archaniola traktował jako miejsce, gdzie w sposób szczególny czcił swego patrona⁹.

W 1804 roku, za czasów probostwa ks. Franciszka Śliwińskiego (1749-1819), oba snycerskie ołtarze były na tyle zniszczone, że postanowiono je zlikwidować. W ich miejsce na nowo wymurowano mensy, nad którymi zawieszono obrazy: *Chrystus Ukrzyżowany* z lat 70. XVII wieku (po lewej stronie) oraz *Michała Archaniola* (po prawej stronie) namalowany w latach 1803-1804 przez Franciszka Smuglewicza (1745-1807)¹⁰.

i złożono w tamtejszym archiwum. Zob. artykuły Janiny Bieliniene zamieszczone w czasopiśmie „Šiaurės Atėnai”, 2002, nr 40 (626); 2002 nr 48 (634); 2003 nr 3 (637); 2003 nr 5 (639); 2003 nr 9 (643).

⁵ Budowę i dekorację kościoła ukończono ostatecznie w 1702 r., a wśród jego twórców byli m.in. Gianbattista Frediani, Martino Altomonte, Giovanni Pietro Perti i Giovanni Maria Galli, a także mieszkający na krakowskim Kazimierzu Jan Zaor. Zob. A.S. Czyż, *Kościół świętych Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*, Wrocław-Warszwa-Kraków 2008.

⁶ K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002, s. 132-127.

⁷ T. Rogala-Zawadzki, *Wspomnienie z życia ks. Franciszka Rogala-Zawadzkiego (1829-1915) ostatniego zakonnika wileńskiej diecezji ze starej generacji*, Wilno 1938, s. 30.

⁸ Liber Canoniorum Regularium Conventus Vilenensis in Antocollo ad Ecclesias S. Petri [...] Benedicto Samotulski praeposito conscriptus, k. 18v (VAKA f. 1, ap. 5., b. 8); Liber Visitationum Conventum per Marcellum Włoszkiewicz 1692-1697, s. 54, 57, 59 (Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie br. sygn.); *Testament Michała Kazimierza Paca*, opr. K. Bobiatyński, M. Nagielski, „Materiały do Historii Wojskowości”, 3 (2006) cz. 2, s. 136-137.

⁹ Czyż, *Kościół świętych Piotra i Pawła*, s. 218-219.

¹⁰ Na początku XIX w. obraz Michała Archaniola z lat zapewne 70. XVII w. był na tyle zniszczony, że zdecydowano się zastąpić go płótnem autorstwa Franciszka Smuglewicza, wziętego malarza wileńskiego. Obecnie oba wspomniane obrazy wiszą w prezbiterium świątyni.

Sytuacja taka, bliska prowizorycznemu rozwiązaniu z całą pewnością nie cieszyła rzutkiego gospodarza świątyni antokolskiej, jakim był ks. Franciszek Zawadzki¹¹. Nie dziwi zatem, że swoją uwagę skierował ku ołtarzom, które istnieją na miejscu ołtarzy fundatorskich i prowadząc do prezbiterium pełniły pod względem funkcjonalnym i estetycznym ważną funkcję we wnętrzu świątyni. W tym celu proboszcz skontaktował się z warszawskimi zakładami artystyczno-kościelnymi „J. Szpetkowski i Spółka”, o czym świadczy list z archiwum klasztoru i kościoła antokolskiego.

Jest to oficjalne pismo z 18 maja 1903 roku, zredagowane na firmowym papierze i podpisane przez pełnomocnika warszawskiego zakładu¹², a zapewne krewnego właściciela – Edwarda Szpetkowskiego. Z listu dowiadujemy się, że mimo wykonania projektu i wpłacenia zaliczki transakcja nie dojdzie do skutku z powodów trudności finansowych parafii¹³. W archiwum antokolskim nie zachowały się sporządzone w Warszawie rysunki, bowiem poproszono o ich zwrot. Nie wiadomo więc jaki kształt ołtarzy przewidywano, choć z listu wynika że prace przy nich były już rozpoczęte.

Znamy jednak inne realizacje firmy „J. Szpetkowski i Spółka” z terenu Wilna oraz dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁴. W kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Lidzie znajdują się neoromańskie stacje Drogi Krzyżowej wykonane z polichromowanego gipsu. Identyczne odnotowano w świątyniach w Białohrudzie, Brzostowicy Wielkiej, Starych Wasiliszkach, Lejpunach oraz w Zabłoci. Komplet wyposażenia zamówiono w firmie Józefa Szpetkowskiego także do kościoła w Łódziejczach. Ponadto w kościele w Starych Wasiliszkach zachowane jest całe neogotyckie wyposażenie, w tym gipsowo-cementowe figury świę-

¹¹ O działalności niepodległościowej i społecznikowskiej ks. Franciszka Zawadzkiego: Rogala-Zawadzki, *Wspomnienie z życia*; Łatak, *Kongregacja krakowska*, s. 95, 97.

¹² Zakład mieścił się w Warszawie przy ul. Nowogrodzkiej 78, natomiast sklep wystawienniczy przy Alejach Jerozolimskich 39. Od 1910 r. firma zajmowała jedynie lokale we własnym budynku przy Nowogrodzkiej. „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński”, 1910, nr 18 (dn. 21 IX) r. 1, s. I.

¹³ Zob. Rogala-Zawadzki, *Wspomnienie z życia*, s. 30-31.

¹⁴ Dobrze prosperująca spółka działała nie tylko w Warszawie i na Mazowszu oraz na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także na Podlasiu, w Kujawskim oraz w Wielkopolsce. Zakład miał filię produkcyjną w Poznaniu (pl. Wihelmowski nr 4, a następnie ul. Berlińska 2), stąd czasami w sygnaturze znajduje się oznaczenie „Posen/Poznań” (np. Droga Krzyżowa z kościoła w Białohrudzie). Inne realizacje zakładu warszawskiego to m.in. Droga Krzyżowa w Janowie Podlaskim (XIX/XX w.), ołtarz św. Łazarza z kościoła w Poznaniu, wyposażenie wnętrza kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Dołubowie (1910 r.), ołtarz główny archikatedry pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Białymstoku (1911-1915). *Katalog zabytków sztuki. Seria nowa*, t. 7, cz. 2, Warszawa 2002, s. 29; t. 8, z. 2, Warszawa 2006, s. 85; *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 2, Kraków 2008, s. 23. Zob. także Ł. Starczewski, *Tematyka liturgiczna w zachowanej korespondencji ks. Stanisława Chodyńskiego*, „Studia Włocławskie”, 13 (2011) s. 231-232; oraz anonys w: „Goniec Wielkopolski”, 1882, nr 118 (dn. 25 V) r. 6, s. 4; 1885, nr 20 (dn. 25 I), r. 9, s. 4; „Gazeta Toruńska”, 1887, nr 299 (dn. 30 XII), r. 21, s. 4.

tych na filarach świątyni¹⁵. Wszystkie przywołane realizacje to produkcja seryjna, ale odznaczająca się bardzo dobrą jakością. Przekonuje o tym przede wszystkim zespół neogotyckich ołtarzy wraz z rzeźbami i lichtarzami ze Starych Wasyliszek, w tym udana kopia rzeźby Arnolfa di Cambio *Tronujący św. Piotr* (ok. 1300 r.) z rzymskiej bazyliki¹⁶.

Przedsiębiorstwo Józefa Szpetkowskiego zajmowało się bowiem produkcją całego potrzebnego wyposażenia kościelnego, a nawet wykonywaniem dekoracji malarskiej świątyni i ich aranżacji, co głosiły liczne anonse umieszczane w ówczesnej prasie¹⁷ (il. 2 i 3). W Wilnie od co najmniej 1910 r. firma miała swojego przedstawiciela, który rezydował na Zarzeczu 18 m. 4. Był nim C. Osiński, który nie tylko przyjmował zamówienia, ale również udzielał stosownych porad co do wystroju świątyni¹⁸.

Najprawdopodobniej projektowane przez firmę „J. Szpetkowski i Spółka” ołtarze do kościoła pw. śś. Piotra i Pawła miały być przynajmniej częściowo wykonane w technikach odlewniczych, o czym świadczy fragment listu „główniejsze modele (...) już pozaczynane”. Można także złożyć, że raczej przewidywano formy neobarokowe niż neogotyckie, na co wpływ miał charakter wnętrza świątyni antokolskiej¹⁹. Ostatecznie u wejścia do prezbiterium między 1903, a 1904 rokiem, kiedy zakończono remont kościoła prowadzony z inspiracji ks. Franciszka Zawadzkiego, stanęły stiukowo-gipsowe ołtarze (il. 1). Ich twórcy – wileńscy rzeźbiarze Woźnicki i Wasilewski z fundacji Felicji z Parczewskich i Macieja Jamontto oraz samego proboszcza²⁰, wykonali je naśladując siedemnastowieczną rzeźbę Giovanniego Pietra Pertiego i Giovanniego Marii Gallego. W ołtarzu po lewej stronie stanęła statua *Pana Jezusa Nazareńskiego Wykupionego*²¹, a w dru-

¹⁵ *Materiały do dziejów*, t. 2, Kraków 2008, s. 23, 120; t. 3, Kraków 2010, s. 78, 83-84, 90; Zgliński, *Między Warszawą a Wilnem*, s. 263, 269.

¹⁶ *Materiały do dziejów*, t. 3, s. 12, 92.

¹⁷ Zakład Artystyczno-Kościelny „J. Szpetkowski i Spółka” reklamował się m.in. w ten sposób (pisownia oryginalna): „Budowa ołtarzy, ambon, chrzcielnic i innych sprzętów dla dekoracji Świątyni Pańskich z rozmaitych gatunków kamienia, marmurów, simili-marbe, masy mozaikowej, drzewa i bronzu. Wykonuje w rozmaitych stylach i wymiarach w wypuklorzeźbach artystycznie modelowane i polychromowane, stacje męki Pańskiej, wypukło i płaskorzeźby grupy i figury Świętych Pańskich, feretrony, groby wielkanocne i żłobki na Boże Narodzenie, żyrandole, lampierze i wszelkie brzozy kościelne”. „Gazeta Częstochowska”, 1909 nr 4 (dn. 8 VIII), r. 1, s. 7. Zob. także katalog firmy z ok. 1910 r. znajdujący się obecnie w Bibliotece Publicznej m. st. Warszawy (sygn. Szt.Fot. 1554).

¹⁸ Był on także przedstawicielem innej firmy „Fabryka Dzwonów S. Czerniewicz” z Pustelnika pod Warszawą. Zob. anonsy w „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński”, 1910, nr 20 (dn. 26 X), s. II; 1911, nr 3 (dn. 23 II), s. 42.

¹⁹ Przykładem realizacji w typie neobarokowym mogą być stacje Drogi Krzyżowej z kościoła pw. św. Rafała w Wilnie wykonane przez firmę „J. Szpetkowski i Spółka”.

²⁰ Rogala-Zawadzki, *Wspomnienie z życia*, s. 31, 56.

²¹ Pierwotnie (od 1716 r.) figura znajdowała się w antokolskim kościele trynitarzy i była darem Innocentego XII. Po kasacji klasztoru w 1864 r. została przeniesiona do kościoła pw. śś. Piotra i Pawła. *Kronika Antokolska opracowana przez miejscowego plebana ks. Tadeusza Rogala-Zawadzkiego na podstawie źródeł archiwalnych w latach 1916-1938*, t. 1, s. 256, 258-259, 276-278; t. 2,

gim figura św. Franciszka, autorstwa popularnego wileńskiego rzeźbiarza Wincentego Bałzukiewicza²². Wspomniana w liście warszawskiej firmy „J. Szpetkowski i Spółka” rzeźba biedaczyny z Asyżu, którą oferowano proboszczowi za 93,50 rubli, ostatecznie nie została zakupiona.

Kontakty ks. Franciszka Zawadzkiego z firmą „J. Szpetkowski i Spółka” wpisują się w kontakty artystyczne Wilna i Warszawy około 1900 r. Są także przykładem zwiększonej aktywności na polu sztuki sakralnej w zaborze rosyjskim, związanej z ustępstwami władzy carskiej datującymi się od końca XIX w.²³ W nurt ten wpisuje się działalność firmy warszawskiej prowadzonej przez Józefa Szpetkowskiego.

ANEKS

[nadruk] Zakłady Artystyczno-Kościelne²⁴

pod firmą:

J. Szpetkowski i Spółka

W WARSZAWIE

Aleje Jerozolimskie Nr. 39

Warszawa, dnia 18./5. Maja 1903

J. Wielmożny

Ks. Kanonik Zawadzki

W.W. Proboszcz Kościoła śś. Piotra i Pawła

w Wilnie na Antokolu

Przed kilku tygodniami z polecenia naszego był u J. Wielm. Ks. Kanonika p. St. Pawłowski z zapytaniem względem budowy projektowanych bocznych ołtarzy podług wysłanego rysunku – odebrał odpowiedź, że z powodu braku funduszków ołtarze budowane nie będą, za zadatkowaną zaś sumę rb. – 150 życzy sobie J. Wielm. Ks. Kanonik figurę pojedynczą św. Franciszka z Asyża, figurę taką mamy z masy mozaikowej o wysokości 160 cm w cenie rb. 93,50 i opakowanie 2 – rb. razem w rb. 95,50, zapytujemy się uprzejmie, czy pozostałe reszty rb. 54,50 mamy przesłać przekazem pocztowym? Przy tej sposobności uprzejmie prosimy o zwrócenie nam specjalnie sporządzonego szkicu na projektowane ołtarze i mamy nadzieję, że gdy fundusze odpowiednie będą, to J. Wielm. Ks. Kanonik raczy zaszczyścić nas Swem zleceniem zwłaszcza, że mamy głównejsze modele tychże ołtarzy już pozaczynane.

Uprzejmie proszę o łaskawą odpowiedź na co pustą kopertę załączamy, pozostajemy do usług zawsze gotowi

Z wysokim szacunkiem

J. Szpetkowski i spółka [pieczętka]

pp Edward Szpetkowski [faksymile podpisu]

Załączono: 1 zwrotna koperta!

s. 599v-600v (misp. Lietuvos Nacionalinė Martyno Mačydo Biblioteka); A. Witko, *Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu*, Warszawa 2002, s. 131, 136-141.

²² Zob. L. Uziębło, *Wincenty Bałzukiewicz*, „Biesiada Literacka”, 1907, nr 20 (1637) s. 397.

²³ Zob. W.F. Wilczewski, *Zwiastuny powszechnej radości. Ruch budowlany kościołów w diecezji wileńskiej w latach 1890-1914*, Białystok 1995.

²⁴ Zachowano oryginalną pisownię i interpunkcję. Kursywą oznaczono pismo odręczne.

Fot. 1. Wnętrze kościoła pw. św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie, 1912-1914. Fot. Jan Bułhak, ze zbiorów Biblioteki Narodowej/ Jan Bulhak, The inside of the Church dedicated to Saints Peter and Paul in Antakalnis in Vilnius, 1912-1914. The photography from the collection of the National Library.

Fot. 2. Karta z katalogu firmy „J. Szpetkowski i Spółka”, ok. 1910 r. Ze zbiorów Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy/ The catalog card of “J. Szpetkowski and Company”, about 1910. The photography from the collection of the Warsaw Public Library.

Fot. 3. Anons firmy „J. Szpetkowski i Spółka”. „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński”, 1911, nr 3 (dn. 10 II), r. 2, s. I/ The notice of „J. Szpetkowski and Company”. „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński” 1911, 3 (10 May), vol. 2, p. I

słowa kluczowe: J. Szpetkowski, Antokol, kościół pw. św. Piotra i Pawła, Wilno, ks. Franciszek Zawadzki

**UNFULFILLED VILNIUS ORDER OF
“J. SZPETKOWSKI AND COMPANY” FROM WARSAW
- A DOCUMENT FROM THE ARCHIVE OF ANTAKALNIS**

Summary

In the second half of the nineteenth century there was an increase in artistic contacts between Warsaw and Vilnius, as exemplified by the letter (18 May 1903) from the Archive of the Monastery and Church dedicated to Saints Peter and Paul in Antakalnis in Vilnius, which is now located in Vilnius Arkivyskupijos Kurija Archyvas. The addressee of the letter was the last canon regular of the Lateran from Antakalnis – Rev. Franciszek Zawadzki, who in 1903-1904 carried out the renovation of the church. The works also included the issue of ordering two altars at the entrance to the chancel. In that place there were originally two woodcarving altars donated by the benefactor of the Vilnius Canons Regular of the Lateran, Michał Kazimierz Pac. The new altars were to be performed by Warsaw artistic and ecclesiastical firm “J. Szpetkowski and Company“, which at that time performed a great number of decors in churches in the area of the former Grand Duchy of Lithuania. Due to the financial problems of the parish, despite the fact that the works began, the altars were not finally finished. The Warsaw company, however, sent the statue of St. Francis to Vilnius, and that figure was in one of the altars at the entrance to the chancel at least to 1939.

Keywords: J. Szpetkowski, Antakalnis, the church devoted to Saints Peter and Paul, Vilnius, Rev. Franciszek Zawadzki

Translated by Aneta Kiper